

Diploma plays based on a musical drama may be staged at the birth of a composer, but the dramatic performance will need to be selected by a music expert based on a creative solution for the play. In both cases, a specific creative search is in progress. In musical performances, musical solutions to arias, duet, chorus, uvertura and stage performances are provided by the composer, who conducts them with the conductor and the concertmaster and the orchestra.

УДК 371

ҚОРАҚАЛПОҚ ҰҚУВЧИЛАРИНИНГ АНЪАНАВИЙ МЕХНАТ ТАЪЛИМИ ТАМОЙИЛЛАРИ – УЛАРНИНГ МАЪНАВИЯТИ ВА АХЛОҚИНИ ШАҚЛАНТИРИШ МЕЗОНЛАРИ СИФАТИДА

Ж.Қ.Дошняязов – эркин тадқиқотчи

Бердақ номидаги Қорақалпоқ давлат университети

Таянч сўзлар: халқ педагогикаси, анъана ва урф-одат, меҳнат тарбияси тамойили, қорақалпоқ фольклори, хунармандчилик ва қўл хунари, миллий маданият.

Ключевые слова: народная педагогика, обычаи и традиции, принципы трудового воспитания, фольклор каракалпаков, ремесленничество и рукоделие, национальная культура.

Key words: folk pedagogy, customs and traditions, labor upbringing principles, karakalpak folklore, craft and fine needle-work, national culture.

Кишилиқ жамияти пайдо бўлгандан буён одамзод фаровон турмуш тарзи, тинчлик ва бунёдкорликка интилади. Бинобарин, диёнат, меҳр-оқибат, саховат ва бағрикенглик фазилатлари асносида ҳам меҳнат кўникмасини шакллантириш муддаоси кузатилади. Аслида жорий тушунча бахтли ҳаёт кечиришга кафолат беради, бир ўқ илдизи жисмоний фаолият, бир ўқ илдизи маънавий камолотга туташ касбга йўналтириш малакасида халқ педагогикасида ҳам жиддий эътибор қаратилади. Миллий қадриятлар яшовчанлиги, анъана-лар авлоддан-авлодга ўтиб туриши ҳамда менталитетга хос психология барқарорлиги мавжуд ахлоқий заҳира асосларини белгилайди. Узлуксиз кечадиган жараёнда шахс манфаат ва эҳтиёжи жипслашади, соғлом ҳамда мақсадга йўналтирилган фаолият шаклланади. Унда инсон истак ва имкониятларини тенглаштириш асосий мезон даражасига чиқади. Айнан халқ педагогикаси тарихида асрлар мобайнида тўпланган ҳаётий тажриба замирида ҳам меҳнатга тўғри муносабатни шакллантириш ғояси ётади. Буюк аждоқларимиз қолдирган мерос ёш авлодни юксак ватан парварлик ва инсонийлик руҳида тарбиялашдек эзгу ниятларга қоришиқлиги билан тафовутланиб туради.

Меҳнат тарбияси бир пайт ўзида ўқувчи характери-ни хилма-хил сатҳларда ривожлантириш имконини беради, биринчидан, болаликдан касбга йўналтириш инсон ижтимоий уюшганлик даражасини таъминлайди, иккинчидан, ташаббус ва интилишни муваффақиятга эришиш омили даражасига кўтаради, учинчидан, унда меҳнатга муносабат малакаси ҳамда амалий кўникмаси шаклланишига замин ҳозирлайди. Шу маънода, меҳнат шахс маънавиятини мустақамловчи муҳим риштага айланади. Ваҳоланки, фаолият шакли ҳам инсон моддий таъминотини яхшилади, ҳам жамият маънавий юксалишига йўл очади. Истилоҳ жисмоний маданият малакасини вужудга келтириш баробарида ақлий салоҳиятни ҳам оширишга хизмат қилади. Унда ижодкорлик ва рағбат бир-бирини тўлдиради.

Қорақалпоқ халқ педагогикаси тараккиётида ёшларни босқичма-босқич касбга йўналтириш тизими ишлаб чиқилган. Жумладан, вояга етаётган авлод дунёқараши ва идрокига ижобий таъсир ўтказиш мураккаб жараён, қоришиқ ҳолда намоён бўладиган меҳнатга муносабат шакллари сирасига урф-одатлар, анъаналар ва маросимларни киритиш мумкин. Жорий ҳолат инсон ҳаёти ҳамда фаолиятини тўғри ташкил этишга имкон беради. «Халқ педагогикасида ўқувчида меҳнатга рағбат уйғотиш муайян натижага эришишга хизмат қилади. Асрлар давомида сайқал топган миллий қадриятлар, уларнинг асосида турган илғор ғоялар шахс маънавий дахлсизлигини таъминлашга замин ҳозирлайди» [1:78]. Миллат арсеналида мавжуд урф-одатлар, жумладан, ҳашар, йиғин ва байрамлар аслида жамият аъзоларини жипслаштириш мақсадини кўзлайди. Жамоавий рух

ўзаро ҳурмат, меҳр-оқибат ва инсоф-диёнат туйғуларини янада мустаҳкамлайди.

Марказий Осиё ва Қозоғистон аҳолиси, одатда, чорвачилик, пахтачилик, деҳқончилик, боғдорчилик, пиллачилик, халқ амалий санъати асносида турмуш кечирган. хунармандчилиги билан боғлиқ эди. Машҳур ғаллакор, ВАСХНИЛ машҳур академиги Т.С. Малцев таъбирича, «қундалиқ ҳаёт, инсон маънавий ақидаси минг йиллик қишлоқ хўжалиги цивилизацияси натижасида ҳосил бўлган» [3:57]. Ахлоқий мезонлар, жамият дунёқараши ва шахс масалагини белгилаган меҳнатга муносабат сезими она-заминга нисбатан ишонч-этикодга боғланади.

Деҳқон ва чорвадор машаққатли меҳнати, нонга муқаддас неъмат, пахта ва чорвачиликка миллий гурур объекти сифатида қараш – болаларда меҳнат ҳамда фаолиятга муҳаббат туйғусини тарбиялаган. Табиат инсонга ато этган бебаҳо дурдонаси сифатида меҳнат маълум даражада улуғланади: «Меҳнат, меҳнатнинг тағи роҳат», «Меҳнат тупроғи ҳаракатсизлик тутумидан афзал», «Исталган иш қуёшдан порлоқ», «Тугалланган иш атиргул ҳидини ҳидлайди». Халқ зақоси вужудга келтирган «қўмирчи қора юзидан уялмайди», ҳикматида ҳам меҳнат муносабатига этикод ҳисси жилваланади. Болаликдан фарзанд дунёқарашида касбга йўналтириш малакасини тарбиялаш ҳар бир оила муқаддас бурчи саналган. Ғоя залвори муайян типдаги ҳаволаларда мантиқан давом этади: «Меҳнат қил, шунда сен эзгуликка эришасан», «Агар меҳнатсевар ўғлинг бўлса, демак, экин майдонинг ағдарилади», «Мақсадингизга қийналмасдан эриша олмайсиз». XVIII аср мумтоз шоири Махтумқули меҳнат тарбиясини инсон ҳаёти муддаосига тенглаштириб, болаликдан меҳнатда тобланмаган фарзанд вояга етгандан сўнг ишлашни ёқтирмайди, аста-секин дангаса бўлади, дея қаттиқ ишонган [1:83].

Қорақалпоқ халқ тарихида амалий санъат анъаналари асрлар мобайнида меҳнат тарбияси асосий тамойилларини ўзида мужассам этади:

1. Болани ўз-ўзига хизмат кўрсатишга ўргатади-ган меҳнатга одатлантириш, эрта фаолиятга оид лаёқат ва амалий кўникмаларга ихтисослаштириш ҳар бир хонадон учун муҳим саналган. Жорий ҳолатда фарзанд ёши, майли ва қобилияти янглиғ психофизиологик жиҳатлар ҳисобга олиниб, босқичма-босқич, аввал, уй ишлари, кейинчалик эса аста-секин хўжалиқ фаолиятга тайёрлаб борилган.

2. Агар бола тасаввурида дастлаб камон (оқ жай) катталар учун ишланган бўлса, 6-7 ёшида ўсмирлар орасида кенг тарқалган ов ўйинига иштиёқ камон ва ўқларни ясашга туртки берган (аңга шығыу ойыны) ёки овчи (аңшылар). 10-12 ёшгача бола камони шу қадар мураккаблашадики, айни пайтдаги дунёқараш ёш хусусиятларига нисбатан кескин тафовутланиши билан ажралиб туради [2:41].

Қоришиқ турдағы фаолиятқа йўналтириш учун имкониятлар яратиш.

Туркий халқлар этногенезида кенг тарқалган ақидалар, жумладан, «Йигитга қирқ хунар кам» хикмати замиридаги тажриба қорақалпоқ фольклори учун ҳам хос хусусият, халқ анъаналарида камон ва ўқдан мунтазам фойдаланиш билан боғлиқ сюжетлар халқ оғзаки ижоди намуналарида бот-бот учрайди, ҳар хил мусобақалар, оммавий тадбирларда қўлланиладиган омил бўлиб хизмат қилади. Нисбатан кам фойдаланиладиган жараёнда қизлар иштирок этмайди, эркак кишилар учун муҳим шарт йигитлар томонидан ўзлаштирилган. Ҳатто камон ва ўқлар муқаддаслиги ҳақида хикоялар мавжуд. Аслида камон култи ва ўқлар қорақалпоқлар туғилиши ва болаларни тарбиялаш билан боғлиқ маросимларда учрайди. Хусусан, улардан шомонлар самарали фойдаланиши кўзда тутилган: жорий аслаҳа ёвуз рухларни таъкиб қилиш, болаларни ёмон кўзлардан ҳимоя қилиш мақсадида бешикка суяк ва ёғочдан ўйилган миниатюра намуналари осиб қўйилган. Камон ва ўқ муқаддаслиги тўғрисидаги тасаввурлар ибтидоси туркий-мўғул халқлари анъаналарига пайвандланади. Тўй-тантаналарда қорақалпоқларда қадимий анъанавий ўйин-кулгилар мавжуд эди, чения (алтын қабақ атыў) – тўхтатилган ошқовоқда ўқ отиш бўйича ўқ отувчилар мусобақаси оммалашган. Манбалар далолат беришича, танловда ҳар бир масофадан баҳс (отишма) ташкил этилиб, унда камончилар (мергенлер) қатнашади. Шундай экан, мавжуд фактик маълумотлар жараён фарзандни ҳаётга тайёрлаш, қийинчилик ва машаққатларни мустақил ҳал қилишга ўргатиш омилларига боғланади. Археологлар илгари сурган материаллар буни амалий жиҳатдан тасдиқлайди. Ёш авлодни фаолиятга тайёрлаш заҳматқашликни тақозолайди. Меҳнат муносабатига қараш ўзгаруви оқибати ўлароқ жисмлар этиқод рамзидан кундалик рўзғор буюмларига кўчади. Вазият халқ арсеналида меҳнат тамойили устуворлигини шарҳлайди [2:46].

Мустақил фаолият, шахсий ташаббус ва ижодкорлик уйғунлиги.

Қорақалпоқ халқида жиддий эътибор қаратилган таълим усулларида бири меҳнат жараёнига тежамкорлик билан муносабатда бўлиш билан изоҳланади. Шу билан баробар одамлар иқтисод қилишни нафақат уй-рўзғор буюмлари, меҳнат воситаларига нисбатан қўллайди, балки режали овқатланиш, моддий таъминот учун татбиқ этишади. Бу ҳақда халқ мақолларидан намуналарга мурожаат қилсак: «Қанаат қарын тойдырар, бийқанаат малын сойдырар» (Қаноат қоринни тўйдирар, қаноатсиз қимса охирги молини сўйдирар). Нафс билан боғлиқ ақида миллат асрлар оша тўплаган тажрибасидан ҳосил бўлиб, ҳукм шаклида етиб келган.

Шуни таъкидлаш жоиз, бола ёшлигидан жинсидан қатъий назар, ота-онаси, кадрдонлари, «киндик шеше» - доя назоратида вояга етган ва ўтиш босқичи маросим билан шартланган. Хусусан, ўғил болаларни "суннет" қилиш жараёни масъулиятни отага ўтказди: «жигит аға», ва эркаклар жамоаси – қасаба уюшмалари, оила жамоатчилиги институтлари шундан дарак беради. Болани ўқиш ва ёзишга ўргатиш ҳамда касб-хунарга йўналтириш асосий шарт ҳисобланади, ҳатто уни «атастырыў» келин деб аташ мумкин эди, шунингдек, ўғил йигитлар «зыяпат» партияларида қатнашиши мумкин ва у аллақачон мол-мулк тўлақонли меросхўрига айланади, айни пайтда, фарзанд «Енши» онасининг қариндошлари мероси бир қисмини эгаллашни эҳтиёжга йўғрилади [2:51].

Андрагогик босқичда жинс ва ижтимоий эҳтиёжни ҳисобга олиш омилли.

Миллат арсеналида меҳнатга муносабат шаклида

жинс имкониятлари ҳисобга олинади. Жумладан, касб-хунар танловида эркак ва аёл фаолиятини бир-биридан фарқланади. Агар йигит ёш кесимида ўймакорлик, амалий санъат, овчилик ва балиқчилик билан шуғулланса, аёл тўқувчилик, каштачиликни касб қилиб олади. Эътиборли жиҳати шундаки, ўғил бола безак, ов ва балиқчилик учун муҳим анжомларни ўзи ясади ҳамда уларга безак-ишлов беришга интилади [2:56].

Ўспиринларни меҳнат фаолиятига тайёрлашда қорақалпоқ халқи урф-одатларидан фойдаланиш муаммосига бағишланган тадқиқотларни таҳлил қилиш асосида шуни таъкидлаш керакки, ҳозирги кунга қадар амалий санъат анъаналари педагогика сатҳида текшириш талаб даражасида эмас. Тадқиқот мақсадларидан бири ўсмирлар қорақалпоқ амалий санъати тажрибасидан фойдаланиш асносида меҳнат фаолиятига бўлган муносабатини аниқлаштиришдан иборат. Жорий ҳолатни ойдинлаштириш мақсадида ижтимоий сўровнома ўтказилди. Унда 104 нафар талаба иштирок этди. «Сизнингча, хунармандчилик архаик турларини қайта тиклаш керакми: ўйинчоқлар ясаш, тўқувчилик, хунармандчилик, миллий каштачилик», - деган саволга қатнашчилар 81,6% «ҳа» дея жавоб берди, респондентлар 13,6% - «эҳтимол, ҳа», 4,0% ишончли жавоб бера олмади ва «билмайман» деб жавоб қайтарди ва сўралганларнинг 0,8% ўспиринлар салбий муносабат билдирди. Иккинчи савол қуйидагича шакллантирилди: «Сизнинг оилангиз амалий санъат билан шуғулланадими?» - эксперт гуруҳи 74,1% «ҳа» деб жавоб берган ва 25,9% «ўқимаган» тарзида муносабат билдирган. «Сиз қандай хунармандчилик турларини биласиз?» саволига 84,6% респондентлар болалар ўйинчоқларини кўп миқдорда ишлаб чиқариш каби хунармандчилик ва хунармандчилик турларини санаб ўтишди, улар қишлоқ хўжалиги воситалари миниатюра нусхалари ўйин мазмунига мос келади, дея жавоб беришди ва 15,4% респондентлар умуман хунармандчилик билан таниш эмаслигини таъкидлашди. Савол қўйилди: «Сиз келгусида қорақалпоқ халқ хунармандчилиги ва тикувчилик анъаналарини ўрганишни давом эттирмоқчимисиз?». 79,8% респондентлар «ҳа», 18,3% - «билмайман» ва 1,9% - «йўқ» деб жавоб беришди. «Сизнингча, қорақалпоқ амалий санъати ва хунармандчилик анъаналарини ўрганиш инсон шахсий фазилатларини шакллантиришга ёрдам берадими? Агар шундай бўлса, муносабатни танланг» саволига респондентлар 91,3 фоизи ижобий, 3,8 фоизи «билмайман», 0,9 фоизи эса салбий жавоб берган. Ўсмирлар аксарияти (91,3%) анъанавий қорақалпоқ хунармандчилигини ўрганиш инсон тасаввурини жамлаш, сабр-тоқат, ўзини тута билиш, тежамкорлик, аниқлик каби шахсий фазилатларини шакллантиришга ҳисса қўшади; қўл ва бармоқлар нозик ҳаракати маҳоратни чарҳлайди, зехн, иқтидор ва ташаббусни яхшилайдди, ирода, тасаввур, ҳаёлий фикрлаш ва ижодкорликни ривожлантиради, мустақил ишлаш малакасини қарор топтиради, дея ҳисоблашади. «Сизнингча, қорақалпоқ хунармандчилик ва хунармандчилик анъаналарини мактаб ўқув жараёнига жорий этиш зарурми?» саволига респондентлар 77,8% «ҳа» дея жавоб берган, 16,3% - «билмайман» деб жавоб берган ҳамда 1,9% салбий муносабат билдирган. Ўсмирлар (77,8%) ўқувчиларга дарс беришда анъанавий қорақалпоқ хунармандчилигини мактаб ўқув жараёнига жорий этиш ота-боболари ҳаёти ва маданияти билан яқиндан танишишга имкон яратиши, халқ анъаналарини тиклаш ва ёш авлодга етказиши, мактабдаги ўқув жараёни янада қизиқарли, мазмунли ва ижодий бўлиши, шунингдек, анъанавий технологиялар, янги андозалар ва материалларни жорий этиш яхши самара беришини таъкидлашди. Сўровномадаги жавоблар шуни кўрсатадики, ўқувчилар

умуман (84,6%) махсулотлар қорақалпоқ хунармандчилиги анъаналари асосида қандай тайёрланишини билишади, индивидуал операциялар, ишлаш технологияси ва усулларини кўрган, аммо улар муайян кўникма ва кўникмаларга эга эмас. Бундай махсулотларни ишлаб чиқариш ўқувчилар 77,8 фоизи анъанавий қорақалпоқ амалий санъати ҳақидаги назарий билимларни ўзлаштириш ва тўлдиришга хизмат қилади. Махсулот тайёрлаш технологияси қайта тикланиши жараёнида ёшларда касб-хунарга бўлган ижобий муносабат мустаҳкам-ланади, ақлий, руҳий ва жисмоний қувват ривожланади.

Адабиётлар

1. Кузиев М.А. Педагогические условия организации трудового воспитания школьников на основе прогрессивных идей и положений научной и народной педагогики: На материале общеобразовательных школ Республики Таджикистан: дис. ... канд. пед. наук – М.: 2002. –С.174.
2. Есбергенова Т.Х. Трудовое воспитание детей у каракалпаков (конец XIX- начало XX вв.) : Автореф. дис. ... канд. ист. наук – Нукус: 1999. –С. 27.
3. Каракалпакская народная педагогика о возрастных особенностях молодежи. // Народная педагогика сб. научных докладов II международного симпозиума Зараутсай-98. Ташкент: “Университет” 1998. - 0,2 п.л. (в соавторстве, на узб. яз.).
4. Народная педагогика о трудовом воспитании молодежи. // Халк таълими. –Ташкент:, 1997. № 4.-0,4 п.л. (в соавторстве, на узб. яз.).
5. Халықтың жасларға өлшем бирліклерин үйретиў дәстүрлері. // «Педагогика хэм психология илимининң раўажланыўында инновациялық технологиялардың роли хэм әҳмийети» атамасындағы Республикалық илимий- әмелий конференция материаллары. –Нөкис: НМПИ. 2019, 35-36-б.

Мақолада қорақалпоқларнинг анъанавий меҳнат таълимининг асосий тамойиллари, халқ анъаналарида меҳнат таълим анъаналари ва урф-одатларининг ўрни, ўспиринларнинг меҳнат кўникмаларини шакллантириш воситаси сифатида қорақалпоқ халқ хунармандчилиги ва хунармандчилиги анъаналарининг педагогик имкониятлари, ўспиринларнинг меҳнат фаолиятига муносабати аниқланди.

РЕЗЮМЕ

В статье раскрываются основные принципы традиционного трудового воспитания каракалпаков, роль трудовых традиций и обычаев в народной педагогике, педагогические возможности каракалпакских народных традиций ремесленничества и рукоделия как средства формирования трудовых навыков подростков, было выяснено отношения подростков к трудовой деятельности.

РЕЗЮМЕ

The article reveals the basic principles of the traditional labor education of the Karakalpaks, the role of labor traditions and customs in folk pedagogy, the pedagogical capabilities of the Karakalpak folk traditions of craftsmanship and fine needlework as a means of forming the labor skills of adolescents, and the attitude of youth was clarified adolescents to work activity.

SUMMARY

XUDOJNIK QUTTÍBEK JAQÍP DÓRETIWSHILIGI

Q.E.Eralin – *pedagogika ilimleriniń doktorı, professor*

Yassawiy atındaǵı Xalıq aralıq qazaq-türk universiteti, Qazaqstan, Türkistan

J.A.Darmenov – *pedagogika ilimleriniń kandidati, docent*

Ajiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

Tayanch so'zlar: ikki tomonlama teri, ikki tomonlama fakturasi, terining tuzilishi, terining mo'nyalari, mo'yna rangi, mo'yna turmagi, mo'yna chiziqlari, mo'yna dog'lari, terining shakli.

Ключевые слова: двусторонняя кожа, двустороннее панно, фактура кожи, волоски кожи, цвет волосков, узоры на волосах, линии на волосах, пятна на волосах, формы кожи.

Key words: double-sided skin, double-sided panel, skin texture, skin hairs, hair color, hair patterns, hair lines, hair spots, skin shapes.

Kirisiw. Súwretlew óneriniń rawajlanıwınıń bir qırı súwretlewdiń jańa texnologiyalarınıń payda bolıwı menen baylanıslı. Súwretlew ónerine bir jańa texnologiya kirip kelse, bunnan burınǵı ónerge kirip kelgen texnologiyalar dástúrge aylana beredi. Súwretlewde dástúr menen innovaciya birin-biri qaytalanıp kelip turadı. Dóretiwshilik xızmet-súwretlew nátiyesinde innovaciyalıq elementlerdiń minnetli túrde bolıwı menen tastıyıqlanatuǵın ónerdegi qubılıs [3:63]. Quttıbek Jaqıp dóretiwshiligindegi ózine tán jańa dálilín sipatlaytuǵın ólshem súwretlewdiń terini kórkemlep bezew, házirgi kúnde xudojnik dóretpeleriniń ózgesheligi, terini kórkemlep bezew arqalı jańa texnologiyanı paydalanıp, qunlı shıǵarmalar dóretiw bolıp, ol óner shıǵarması retinde izertlengen emes. Xudojnik Jaqıp Quttıbektiń dóretiwshiligindegi basım ózgeshelik-barqulla belsendi izlenis penen tastıyıqlanadı.

Olar innovaciyalıq dóretiwshilik texnologiyasın tabıwǵa umtıls, kórkem obraz dóretiwde material fakturasın kompoziciya utimlılıǵı menen biriktiriw, teri reńlerin qásiyetlerin kompoziciya quramı menen biriktiriw arqalı ámelge asırıladı. Xudojnik Q.Jaqıp gobelen dóretiwshiligi menen Ullı dala eline tanımalı bolǵanı

menen, terini kórkemlik jaqtan bezew arqalı onı stanoklı kartına darejesine kóteriw miynetin, kópshilik házirgi kúndegi jańalıq retinde bile bermeydi. Bul jaǵday Q.Jaqıp dóretiwshiligindegi terini kórkemlik jaqtan bezew, kompoziciya mümkinshilikleri menen ideyanı ashıw, koloritlik sheshim tabıw xızmetlerin kórkem shıǵarma dóretiw basqıshların izertlew pání spatında qaraw kerek ekenligin kórsetti.

Izertlew usılları. Xudojnik Quttıbektiń sońǵı waqıttaǵı dóretiwshiligine tán innovaciyası- maldıń terisin óner materialı iretinde, súwretlew mümkinligi iretinde qollanıw bolıp tabıladı. Xudojniktiń jiyi qollanatuǵın materialı sıyırdıń tutas terisi. Teriniń tükleriniń ósimlilik, uzınlıǵı menen qısqaqlıq dástúrli kompoziciyanı quraytuǵın sızıqlar menen formalardıń rolın atqarıwı menen ajralıp turadı. Kompoziciyası sánlik ónerge tán bolması menen, sonıń menen birge simmetriyalıq qurastırıwǵa jaqınlıǵı menen bayqaladı.

Xudojnik kompoziciya pishinlerin dóretpе ideyasına say etip shólkemlestiredi. Júnniń tábiyiy reńi menen sızıqlarınıń baǵdarları menen jıńışke juwanlıǵı tábiyattaǵı formalar menen sáykes keliwin, utımlı paydalanadı. Xudojnik